

Wstęp

Na przełomie XX i XXI wieku studia związane z historią i kulturą Żydów przeżywały rozkwit w polskich ośrodkach akademickich. Prowadzono badania dotyczące przeszłości mniejszości żydowskiej, jej kultury, przyzwyczajzeń oraz tradycji kultywowanych przez jej przedstawicieli. Szczególne miejsce pośród innych zagadnień przypadło problematyce łączącej się z wydarzeniami II wojny światowej. Tworzenie żydowskich dzielnic zamkniętych, ich likwidacja, funkcjonowanie nazistowskich obozów, ukrywanie i pomoc Żydom, czy wreszcie zróżnicowane, skomplikowane i wciąż budzące wiele emocji polsko-żydowskie relacje tego czasu są najczęściej poruszonymi tematami. Nie brakuje także opracowań i badań czy odwołujących się do wcześniejszych okresów, sięgających nierzadko początków osadnictwa żydowskiego na szeroko rozumianych ziemiach polskich.

Jedno z zagadnień nieporuszonych w polskiej historiografii, a dotyczące ludności żydowskiej, jest związane z diasporą przebywającą na Wyspach Brytyjskich. Wydaje się być ono naturalnym skutkiem obecności licznych społeczności żydowskich w innych krajach – Rosji, Niemczech i USA. W przypadku migracji ludności żydowskiej na tereny Wysp Brytyjskich – zarówno XIX-wiecznych, jak i późniejszych – zdarzają się publikacje dotyczące odpływu migracyjnego członków tej społeczności do USA, jego przyczyn czy związanymi z tym zagadnieniami statystycznymi (głównie w odniesieniu do zmniejszenia się liczebności Żydów wschodnioeuropejskich). Jednak dotychczas praktycznie niezbadana pozostaje kwestia miejsc docelowych przemieszczeń tej ludności. Jedyne

opracowaniami tematu są publikacje badaczy brytyjskich, choć nie poruszają one wpływu wspomnianej migracji na społeczeństwo brytyjskie i na zmiany zachodzące wewnątrz społeczności żydowskich imigrantów.

Historiografia brytyjska wieku XX określała historię żydowskiej diaspory Wysp jako wyróżniającą się na tle kontynentu europejskiego. Cecil Roth¹, jeden z badaczy dziejów Żydów brytyjskich, koncentrował się na ukazywaniu bezpieczeństwa, jakie członkowie tej społeczności znajdowali w Wielkiej Brytanii. Odwoływał się do rosyjskich prześladowań, by udowodnić tolerancję społeczeństwa brytyjskiego. Opisywał posunięcia legislacyjne nadające Żydom nowe prawa oraz ukazywał przedstawicieli społeczności żydowskiej jako zyskujących wiele przywilejów i chętnie korzystających z tego, co Wielka Brytania mogła im zaoferować. Stosunkowo niedawno prace historyków brytyjskich oraz amerykańskich (w tym Todda Endelmana²) zwróciły uwagę na kwestię wcześniej rzadko podnoszoną – statusu społecznego i finansowego imigrantów pochodzenia żydowskiego oraz stosunków żydowsko-brytyjskich z punktu widzenia nie prawnego, lecz społecznego, a dokładnie najniższych warstw społeczeństwa londyńskiego, które miało bezpośrednią styczność z żydowskimi uchodźcami zamieszkałymi w mieście. Autorzy, zarówno prac wcześniejszych, jak i tych z przełomu XX i XXI wieku, zgadzają się jednak, że historia Żydów brytyjskich to w znacznej mierze „historia sukcesu”³.

Prace brytyjskich historyków poruszają tematykę rozwoju i zmian zachodzących w Londynie oraz jego poszczególnych dzielnicach. Jest sporo opracowań dotyczących samego East Endu, gdzie zamieszkiwała i dokąd kierowała się imigracja żydowska z Europy Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XIX wieku. Koncentrują się one w większości na okresie od XVIII do połowy XX wieku. Większość badaczy porusza jednak kwestię migracji żydowskich tylko pobieżnie, przedstawia je z punktu widzenia regionu ich przybycia, pomijając szerszą perspektywę. Publikacje dotyczące obecności społeczności żydowskiej na Wyspach rzadko przedstawiają wpływ jej członków na przemiany w zamieszkiwanych przez nich dystryktach brytyjskiej stolicy.

¹ Cecil Roth, *A History of Jews in England*, London 1941.

² Todd Endelman, *The Jews of Britain 1656 to 2000*, London 2002.

³ Ibidem, s. 257–258.

Niniejsza rozprawa poświęcona została tematyce migracji Żydów aszkenazyjskich z ziem Europy Środkowo-Wschodniej do Wielkiej Brytanii, ze szczególnym uwzględnieniem Londynu, a także przemianom zachodzącym w tej społeczności oraz jej wpływowi na brytyjskie społeczeństwo, ekonomię (zwłaszcza rynek pracy) i kulturę.

Według dzisiejszych szacunków historyków (w tym Endelmana⁴) w drugiej połowie wieku XVIII na teren Wysp Brytyjskich przybyło od około 8000 do 10 000 Żydów, pochodzących głównie z terenów niemieckich, ziem polskich oraz Niderlandów. Zapoczątkowało to diasporę, bowiem od XIII wieku ludność żydowska była tam nieobecna. Badacze żydowskiej historii XIX wieku zgadzają się, że jest to pierwsza z trzech fal migracyjnych do Anglii i choć odbywała się ona w znacznej mierze jeszcze w wieku XVIII, to dla historii późniejszych przemieszczeń ludności miała znaczenie zasadnicze. Szacuje się, że w latach 1830–1870, na które przypada tak zwana druga fala migracyjna, liczebność społeczności żydowskiej w Londynie wzrosła z około 2000 do 20 000⁵ osób. Wśród nowo przybyłych przeważali Żydzi niemieccy oraz „Ostjuden” (wschodni Żydzi). Trzecia i zarazem najliczniejsza fala tej ludności napłynęła wraz ze wzrostem nastrojów antyżydowskich w carskiej Rosji, będących skutkiem zabójstwa cara Aleksandra II. Trwała ona od roku 1881 do wybuchu I wojny światowej w roku 1914. Szacuje się, że w tym okresie przybyło do Londynu od 200 000 do 250 000 żydowskich mieszkańców, z czego około 120 000 do 150 000⁶ osiadło w mieście na stałe, przyczyniając się do jego wzrostu demograficznego, ekonomicznego oraz rozwoju kulturalnego i społecznego.

Przedmiotem pracy są przemiany, jakie zaszły wśród grup ludności aszkenazyjskiej przybyłej do wschodniego Londynu w wieku XIX, oraz próba odpowiedzi na pytanie, jak stolica Wielkiej Brytanii i zamieszkująca ją w przededniu największych migracji ludność żydowska zmieniły się po przybyciu do miasta prawie 250 000 wschodnioeuropejskich Żydów. Tematy podejmowane w rozprawie dotyczą zarówno przemian wewnątrz londyńskiej społeczności żydowskiej (rozwarstwienia, zróżnicowania i stosunków

⁴ Ibidem, s. 41.

⁵ Brak podobnych danych dla innych miast brytyjskich.

⁶ Todd Endelman, *The Jews of Britain...*, op. cit., s. 79, 127; Jerry White, *London in the 19th Century*, London 2008, s. 154.

panujących wewnątrz niej), a także tych zachodzących w społeczeństwie brytyjskim, obejmujących kwestie tolerancji oraz stosunku Brytyjczyków do członków społeczności żydowskiej.

Niniejsza rozprawa ma charakter chronologiczno-rzeczowy i podzielona została na pięć rozdziałów, z których każdy składa się z dwóch do trzech podrozdziałów. Poprzedza je wstęp poświęcony historiografii tematu oraz źródłom (archiwalnym, cyfrowym). Zostały w nim także wyjaśnione pokrótce kwestie związane z metodologią badań nad migracjami. Książkę zamyka podsumowanie głównych zagadnień rozprawy; zawiera też ona bibliografię i historyczne plany Londynu.

W pierwszym rozdziale omówione zostały stosunki panujące pomiędzy Anglikami a Żydami przed rozpoczęciem XIX-wiecznych migracji. Na początku zaprezentowano prawodawstwo – od pojawienia się osadnictwa żydowskiego na Wyspach w roku 1066 do edyktu wydanego przez Edwarda I w roku 1290, na mocy którego ludność ta została wygnana z Wysp Brytyjskich. Ten fragment rozdziału stanowi tło istotne dla dalszego wyjaśnienia sytuacji ludności żydowskiej w Wielkiej Brytanii, która przez swą wielowiekową nieobecność była postrzegana i traktowana inaczej niż na kontynencie europejskim. Następnie na podstawie istniejących źródeł i opracowań omówiono powrót Żydów do Wielkiej Brytanii w okresie cromwellovskim oraz towarzyszące temu ważne dla tej społeczności kwestie legislacyjne i społeczne, które umożliwiały zapoczątkowanie diaspory brytyjskiej. W trzeciej części pierwszego rozdziału analizowane są ważne dla imigrantów sektory rynku pracy, w tym w XIX-wiecznym Londynie – przestrzeni miejskiej dostosowującej się do masowego napływu ludności odmiennej kulturowo i religijnie. Omówiono wpływ imigrantów (hugenockich, irlandzkich i brytyjskich) na sytuację ekonomiczną miasta oraz istniejącą w nim wówczas konkurencję związaną z zatrudnieniem. Zaznaczono także kwestie stosunków panujących pomiędzy tymi grupami przybyszy, u podłoża których przyjazdów leżały przede wszystkim przyczyny ekonomiczne. Zwrócono uwagę na awans społeczny i ekonomiczny sporej części tej migracji i jej udział w życiu politycznym.

Drugi rozdział dotyczy miejsc odpływu migracji – ziem niemieckich, carskiej Rosji oraz terenów polskich pod zaborami. Przedstawio-

no w nim stosunki panujące pomiędzy miejscowym społeczeństwem a przedstawicielami społeczności żydowskich. Na podstawie zachowanych źródeł i opracowań zwrócono uwagę na prawodawstwo, częściowo na te relacje wpływające, a częściowo będące ich skutkiem. Początkową część rozdziału poświęcono stosunkom panującym na ziemiach niemieckich. Poruszono między innymi kwestie haskali oraz rozwarstwienia społeczności żydowskiej, u którego podstaw znajdowały się następujące różnice: pochodzenie, stosunek do akulturacji i asymilacji oraz poziom zamożności i wykształcenia członków społeczności. W drugim podrozdziale skupiono się na relacjach panujących pomiędzy Żydami a ludnością ziem Cesarstwa Rosyjskiego, w tym także ziem należących uprzednio do Polski, ale w wieku XIX wchodzących w skład zaboru rosyjskiego. W tej części poruszono stosunek caratu do osadnictwa żydowskiego oraz koncepcje polityczne dotyczące rozwiązania kwestii odmienności kulturowej i religijnej społeczności. Rozważono także przyczyny zamachu na cara Aleksandra II, jego skutki dla ludności żydowskiej oraz powody emigracji jej części poza granice imperium rosyjskiego. Zaznaczono problematykę najważniejszych nurtów i myśli (chasydyzm, haskala, syjonizm), obecnych w XIX-wiecznej społeczności żydowskiej i oddziałujących na imigrantów już w miejscach ich osiedlenia.

Rozdział trzeci dotyczy londyńskiego East Endu – dzielnicy miasta tradycyjnie imigranckiej. Wschodnia część stolicy imperium brytyjskiego stała się miejscem zamieszkania zarówno tych imigrantów, którzy traktowali Wyspy Brytyjskie jako miejsce docelowe swojej migracji, jak i upatrujących w jej portach najdogodniejszych punktów transferowych przed wyruszeniem za Atlantyk. Tereny East Endu przez wieki należały do najuboższych części miasta, charakteryzujących się złą infrastrukturą (także sanitarną), najwyższą przestępczością i rotacją ludności. Na podstawie dostępnych źródeł i opracowań, zastanowiono się nad kwestią zmian w zabudowie East Endu w XIX wieku. Ukazano sposób, w jaki właściciele wchodzących w skład dzielnicy terenów dostosowywali jej zabudowę do potrzeb coraz liczniejszych mieszkańców miasta, w tym zmianami planów zagospodarowania przestrzeni i przekształceniem dzielnicy – która na początku wieku XIX charakteryzowała się niskim zagęszczeniem ludności – w jeden z najludniejszych terenów Wielkiej Brytanii pod koniec XIX wieku. Kolejną część rozdziału, w oparciu o źródła, poświęcono prze-

stępczości – sutenerstwu, gangom, handlowi „żywym towarem” oraz morderstwom, w których brali udział mieszkańcy tej części miasta. Wschodni Londyn, jako najniebezpieczniejsza dzielnica, stał się areną wielu bezprawnych działań. Do przestępczego półświatka Londynu należeli przedstawiciele wszystkich zamieszkujących miasto grup etnicznych i religijnych – najliczniej reprezentowana była brytyjska i zaraz po niej irlandzka. Jednak mniejszość żydowska, coraz większa liczebnie w drugiej połowie wieku XIX, równie szybko wpisała się w miejskie struktury przestępcze. Powstawały żydowskie gangi, w tym działające na znaczną skalę grupy handlujące „żywym towarem”, łączące szlakami przerzutowymi Europę Wschodnią, Londyn i miasta Ameryki Południowej. Licznych włamań do domów i noclegowni dokonywali również biedni żydowscy imigranci, niestroniący także od morderstw, a paserstwo stało się procederem, z którym kojarzono ich najczęściej pod koniec XIX wieku. O obecności przedstawicieli społeczności żydowskiej w środowisku przestępczym oraz strachu i zaniepokojeniu, jakie wśród Brytyjczyków budziła odmienna kulturowo grupa, może świadczyć choćby omówiony w tym rozdziale przypadek Kuby Rozpruwacza – nigdy nieujętego mordercy, którego opisy drukowane w prasie wyraźnie nawiązywały do rzekomych semickich cech jego wyglądu.

Rozdział czwarty został poświęcony zagadnieniu ubóstwa oraz trudnościom związanym z jego przewyciężaniem w nowym miejscu zamieszkania i sytuacji ekonomicznej żydowskich imigrantów w Wielkiej Brytanii. Jego pierwsza część opisuje mechanizm powstawania „gett etnicznych”, ich znaczenie w imigranckiej społeczności oraz wpływ na zamożność zamieszkujących je Żydów. Porównano inne niż żydowskie „getta etniczne” i poruszono kwestię ich istnienia w świetle prób zachowania odmienności kulturowej czy religijnej, podejmowanych przez zamieszkujące je osoby. Rozważono także zagadnienie „koła biedy” jako systemu tłumaczącego problemy związane z poprawą statusu ekonomicznego osoby urodzonej w ubogim środowisku. Na przykładzie gmin żydowskich londyńskiego East Endu zastanawiano się nad powodami jego powstawania, mechanizmem działania oraz efektami odczuwalnymi przez objętą nim ludność. W drugiej części rozdziału rozważono problem pomocy charytatywnej, ze szczególnym uwzględnieniem największej żydowskiej organizacji samopomocowej działającej w Wielkiej Brytanii w wieku XIX – Jewish Board of Guardians

(Żydowska Rada Strażników). Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych dokonano analizy działalności charytatywnej jej członków oraz podjęto próbę oszacowania skali organizowanej przez nią pomocy dla potrzebujących. Opisano także organizację podobnych instytucji pomocowych, praktyczne rozwiązania podejmowane przez ich pracowników oraz cele, na które wydawano środki przeznaczone na pomoc najuboższym, łącznie z informacjami o dofinansowywaniu przez osoby zamożne dalszych etapów migracji dla ludzi niezainteresowanych pozostaniem na Wyspach. W rozdziale tym zaznaczono również kwestię szkolnictwa oraz pomocy ubogim organizowanej w zakresie struktur gminnych.

W ostatnim, piątym rozdziale poruszane są przede wszystkim zagadnienia związane z anglo-żydowskimi relacjami końca XIX i początku XX wieku. Omówiono obraz Żyda wytworzony przez piśmiennictwo brytyjskie i jego ewolucję od początku do końca wieku XIX. Wskazano na ikonografię (karykatury) i teksty źródłowe, to znaczy artykuły prasowe czy XIX-wieczne powieści brytyjskich autorów, na kartach których znalazły się żydowskie postacie obdarzone zarówno negatywnymi, jak i pozytywnymi cechami. Ponadto w drugiej części skoncentrowano się na, w zasadzie nieznanym, temacie dotyczącym wizerunku Brytyjczyków wśród członków społeczności żydowskiej. Na przykładach najważniejszych dzieł żydowskich pisarzy tworzących pod koniec wieku XIX na Wyspach Brytyjskich, ukazano prezentowane przez nich nieżydowskie postacie filo- i antysemityczne. Poruszono także kwestię rozłamu, jaki w oczach Żydów zaistniał wewnątrz ich społeczności, spowodowanego zróżnicowanym podejściem do kwestii asymilacji. Starano się ukazać wpływ obecności żydowskich imigrantów na brytyjską scenę polityczną, akcentując poczynania zarówno działaczy żydowskich, jak i brytyjskich. Zaznaczono powstanie oraz działalność partii żydowskich na terenie Wielkiej Brytanii, jednocześnie wspominając o brytyjskiej odpowiedzi na coraz silniejsze aspiracje polityczne części imigrantów zaliczanych do tej społeczności. Nie pominięto również zaistnienia brytyjskich partii o charakterze antyimigranckim czy później – wręcz nazistowskim.

W zakończeniu podjęto próbę odpowiedzi na pytanie o zmiany, jakie zaszły zarówno w społeczeństwie brytyjskim, jak i wewnątrz społeczności żydowskiej w rezultacie licznych migracji z kontynentu europejskiego.

Starano się ukazać efekt zetknięcia się Brytyjczyków z w zasadzie nieznaną im kulturą i religią oraz wpływ nowych i starych mieszkańców społeczności żydowskiej na Londyn przeżywający ciągły rozwój demograficzny i społeczny. Jednocześnie omówiono sposób dostosowywania się Żydów aszkenazyjskich do realiów brytyjskiej metropolii i to, jak zmieniała się ich społeczność we wschodniej dzielnicy miasta. Pokróćce wskazano miejsca, do których kierowali się imigranci traktujący East End jako miejsce transferowe.

Podsumowanie porównuje stosunek społeczeństwa brytyjskiego, a przede wszystkim londyńskiego, do żydowskiej biedoty i zamożnej warstwy tej społeczności. Zaznaczono głębokie rozwarstwienie wśród Żydów w Wielkiej Brytanii i przyczyny leżące u jego podłoża – od znajomości języka angielskiego, przez łatwość w zdobyciu pracy do zainteresowania jednostek polityką, kulturą czy problemami społecznymi, aż po wpływ tej masowej migracji na dzielnicę East End w Londynie. Rozważono również zagadnienie „obcości Żydów wśród swoich” – problemu, który potęgował wewnętrzne podziały społeczności, a korzeniami sięgał czasu przyjazdu pojedynczych osób. Każda z fal emigracyjnych dzieliła bowiem imigrantów na swoich (czyli ludzi osiadłych na przestrzeni kilku lat, napływających z tego samego rejonu kontynentu i z tych samych powodów) i pozostałych – „gorszych” albo przez akulturację, której podlegali (jeśli mieszkali w Londynie zbyt długo), albo przez brak znajomości realiów, jeśli od ich przybycia upłynęło niewiele czasu.

Źródła

W trakcie pracy nad przygotowywaną rozprawą korzystano z licznych XIX-wiecznych źródeł. Jednym z najważniejszych jest praca autorstwa Charlesa Bootha *Life and Labour of the People in London*⁷. Ten wielotomowy zbiór esejów jest drugim wydaniem publikacji *Life and Labour of the People* (1889)⁸ wzbogaconej o poszerzone przez niego badania oraz

⁷ Charles Booth (1840–1916), angielski filantrop, zbierał dane faktograficzne, które uważał za przydatne parlamentowi do działalności reformatorskiej i ustawodawczej. W latach 1892–1894 stał na czele Royal Statistical Society.

⁸ Booth początkowo planował, że *Life and Labour of the People* obejmie nie tylko ludność Londynu, ale całej Wielkiej Brytanii. Plan ten nie został nigdy zrealizowany i badacz

